

УДК 352

T. O. АСТАПОВА

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ФОРМ НАРОДОВЛАДДЯ

Розглянуто історичні етапи розвитку форм народовладдя провідних країн світу. Виділено основні характеристики та особливості періодів формування філософської думки щодо становлення державності та демократії.

Ключові слова: народовладдя, партисипативність, державність, демократія, демократичні форми правління.

The article deals with the historical periods of the development of sovereignty of the people forms of the leading countries. It is pointed out the main characteristics and features of periods of philosophical ideas formation as for establishment of statehood and democracy.

Key words: sovereignty of the people, participation, statehood, democracy, democratic forms of governing.

Місцеве самоврядування створює в сучасному світі базис дійсної демократії і громадянського суспільства. Виникнувши як явище достатньо давно, місцеве самоврядування пройшло у своєму розвитку значний шлях, набувши в даний час особливих рис. Розгляд систем місцевого самоврядування європейських країн, а також роботи, присвячені проблемам самоврядування, дають підставу стверджувати, що основними новелами сучасного самоврядування стали дві, а саме: реалізація принципів партисипативної демократії і впровадження споживацької моделі у відносинах між органами місцевого самоврядування і членами територіальних громад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблематики свідчить, що останнім часом в Україні теоретичні аспекти розвитку такого явища, як партисипативність і його вплив на реформування діяльності органів місцевого самоврядування висвітлюється достатньою кількістю вчених. Серед них потрібно відзначити таких науковців, як М. Клепацький, Р. Кобець, В. Комов, Д. Кольцова, В. Кравченко, Л. Лановюк, В. Лісовик, А. Матвієнко, О. Молодцов, М. Підмогильний, М. Пітцик, А. Гошко, В. Дзюндзюк, В. Корженко, В. Луговий, В. Мамонова, Н. Мельгюхова, Н. Миронова, О. Чаплигін, Ю. Чернецький, Ю. Шаров та ін. Проте маловивченими залишаються деякі теоретичні аспекти цього явища, зокрема його історичний розвиток, що і обумовлює актуальність даного дослідження.

Перш, ніж стати загальновизнаною практикою, партисипативність (яка розуміється сьогодні як безпосередня участь громадян в управлінні державою або, у ракурсі теми нашого дослідження, – членів місцевої громади в управлінні нею) досить тривалий час розроблялася як теоретична ідея в рамках розгляду питань демократії (народовладдя), поступово еволюціонуючи до сучасного трактування. Тому для розуміння сутності партисипативного місцевого самоврядування необхідно зробити короткий екскурс в історію, що і є метою статті.

Питання партисипативності, пов'язані з правом громадян держави на участь в управлінні справами даної держави, розглядалися ще античними філософами. Багато праць Демокрита, Платона, Аристотеля, Сократа та ін. так чи інакше були присвячені даним питанням, хоча і відображали різні, іноді діаметрально протилежні, точки зору. Так, Демокрит був активним прихильником грецької рабовласницької демократії. Він, зокрема, відзначав, що бідність при народовладді настільки є переважною добробуту при володарях, наскільки переважно є свобода робству. У свою чергу, Сократ був противником демократії і прихильником рабовласницької аристократії, вважаючи, що чеснота і знання є привілеєю благородних людей. Його ідеї розвивав у своїх працях і Платон, підкреслюючи, що демократія є владою натовпу, “неблагородного” демосу, тому вона, разом з тиранією, є найнеприйнятнішою формою державного правління [2].

Зовсім іншу думку висловлював Аристотель, який у своїх працях акцентував на необхідності активної діяльності людини. Виходячи з цього, він вважав, що гідним для вільної людини може бути життя практичне, тобто наповнене політичною діяльністю, або теоретичне, тобто наповнене пізнавальною діяльністю. Таким чином, на думку Аристотеля, вільні громадяни зобов'язані брати участь у справах держави [1]. Пізніше подібні тези висловлювалися і Плутархом, хоча, природно, античне розуміння народовладдя не відповідає сучасному, оскільки там не йшлося про право на участь в управлінні державою значної частини населення (рабів, нужденних прошарків, жінок, некорінних жителів).

У період Середньовіччя важко знайти в дослідженнях філософів яку-небудь згадку про народовладдя, оскільки вся середньовічна філософія в основному пов'язана з християнством і пронизана закликами до упокорювання із соціальним злом. Показовим прикладом у цьому значенні можуть слугувати праці Ф. Аквінського, чий погляди на суспільство базувалися на двох основних принципах: запереченні соціальної рівності та непорушності станових відмінностей. Отже, піддані повинні беззаперечно підкорятися панам - покірність є їх основною християнською чеснотою [2].

Далі яку-небудь згадку (хоча й непряму) про право громадян на управління державою можна зустріти лише за часів Ренесансу. Так, наприклад, М. Падуанський висунув в своєму трактаті “Захисник миру” явно демократичні ідеї. Він відзначав, що ані церква, ані держава не мають божественної природи, а є різними формами людської влади і суспільної організації людей. При цьому верховенство належить народу, тому громадяни повинні мати законодавчу владу і висловлювати голосуванням свою волю на загальних зборах. Тобто тут вже виразно простежується поширена і прийнята теза про те, що джерелом влади є народ.

Подібні погляди отримали подальший розвиток у працях філософів Нового часу. Так, як уже відзначалося, Т. Гоббс писав про добровільну відмову людей від свого суверенітету на основі договору. При цьому він не був прихильником демократичної форми правління - його ідеалом була абсолютна монархія, в якій піддані не мають права обговорювати рішення і дії суверена. На відміну від Т. Гоббса, Дж. Локк вважав, що суспільний договір виникає на основі пошани природних прав, тому, якщо правитель порушує ці права, його піддані мають право відмовитися від договору. При цьому і Т. Гоббс, і Дж. Локк не розглядали можливість

конкретної участі громадян в управлінні державою.

Більш конкретним у цьому відношенні був Б. Спіноза, який вважав, що найкращою формою держави є та, в якій усі громадяни (за винятком позбавлених цього права через здійснення злочину або ганьби) беруть участь в управлінні державою. Так, у “Богословсько-політичному трактаті” він писав: “Держава, яка прагне лише того, щоб її громадяни не жили в постійному страху, буде радше безпомилковою, ніж добродійною. Але людей потрібно вести так, щоб їм представлялося, що вони не відомі, але живуть по своїй волі та вирішують свої справи зовсім вільно, щоб були утримувані в узді лише любов’ю до свободи, прагненням збільшити маєток і надію, що досягнуть почесних місць у державних справах” [14, с. 127].

Серед мислителів того часу, що розглядають дану тему, необхідно відзначити й італійського філософа В. Джамбаттіста, який у своїй праці “Основи нової науки про загальну природу націй” висунув теорію, названу ним “ідеальною вічною історією” [9]. У рамках даної теорії він доводив, що всій дискусії про кращу форму правління переважно безглузді, оскільки спостерігається закономірний процес культурного, соціального і політичного розвитку і занепаду в житті кожної нації. Отже, все є приреченим наперед, тому міркування про цінність демократії або іншої форми правління в державі є лише теоретичними вишукуваннями.

Більш детально тему участі народу в управлінні державою розглядали в XVIII ст. французькі філософи-просвітителі. Серед них у першу чергу слід зазначити Ш. Монтеск’є, який наполягав на тому, що право видавати закони в державі належить народу. Ш. Монтеск’є відзначав, що народ повинен сам робити все, що він у змозі робити добре, і лише ту частину своєї влади, що залишилася, передати своїм уповноваженим. Тобто тут простежується певний відхід від представницької демократії і віddання переваги безпосередній (або в сучасному розумінні, партисипативній) демократії.

Подібні ідеї знаходять відображення і в роботах Ж.-Ж. Руссо, який вважав демократію можливою лише у вигляді прямого народоправства, що сполучає законодавчу і виконавчу діяльність. Закон, – писав Ж.-Ж. Руссо, – є не що інше, як прояв “загальної волі”. І природно, що народ, який підкоряється законам, повинен бути їхнім творцем. Крім того, він повинен бути відрекомендованим до сфери виконавчої влади, покликаної реалізовувати закони. При цьому Ж.-Ж. Руссо відзначав, що загальна воля, щоб бути дійсно загальною, повинна “виникати” з усіх і вже тоді торкатися всіх. Тому обранці народу, на думку Ж.-Ж. Руссо, не можуть бути його представниками, вони лише є його довіреними і не можуть самі нічого остаточно вирішувати. І в той момент, коли народ законним чином зібрався і склав “самодержавну сукупність громадян”, припиняється будь-яка правомочна діяльність уряду, тому що там, де присутній той, що сам представляється, представників вже не існує [13].

Дані ідеї філософів-просвітителів були активно сприйняті під час Великої Французької революції, і в 1789 р. у Декларації прав народу було проголошено самодержавство народу. У § 3 Декларації стверджується таке: “Початок будь-якої верховної влади перебуває в нації. Ніяка установа, ніяка особа не можуть

користуватися владою, яка б не випливала навмисно для того з нації“ [6].

Подальший розвиток ідеї участі громадян у державному управлінні отримали в працях таких представників німецької класичної філософії, як І. Кант, Г. Фіхте і Г. Гегель. У І. Канта простежується заклик до розкріпачення людського розуму з метою забезпечення самостійності думки “щодо кращого складання законодавства“ і права особи відверто критикувати чинне законодавство [12]. І. Кант підкреслює необхідність свободи безперешкодного висловлення своїх поглядів перед іншими людьми, внаслідок чого, на його думку, народ стає поступово здібнішим до свободи дій, а уряд бачить користь спілкуватися з людиною, “яка є щось більше, ніж машина, згідно з його гідністю“. Хоча І. Кант не закликав до прямої участі громадян в управлінні державою, він лише виказував ідею про те, що найкращим чином принципи республіканського правління можуть бути здійсненими в державі, очолюваній монархом, який керується тією загальною волею громадян держави, яку, у свою чергу, відповідним чином виражают філософи. Саме філософи, – на думку І. Канта, – а не обрані населенням делегати, є істинними представниками народу.

Іншу думку висловлював Г. Фіхте, його погляди є продовженням ідей Ж.-Ж. Руссо про суверенітет народу. Г. Фіхте стверджував, що народ є вищою владою по праву і перед зборами народу виконавча влада втрачає свою силу фактично та юридично [11]. Якщо ж виконавча влада протидіятиме народу, то той має право повалити її озброєним шляхом, і цю дію не можна кваліфікувати як бунт, оскільки вона є відновленням права. Тобто, як вважав Г. Фіхте, право народу брати участь в управлінні державою є безумовним і невід'ємним правом, яке виникає з притому народного суверенітету над суверенітетом державним.

Іншу точку зору відстоював Г. Гегель, який, заперечуючи народний суверенітет, висунув ідею про монарха як носія державного суверенітету. Він обґрутував це тим, що народ за своєю сутністю представляє безформенну масу і тому взагалі не має суверенітету. Г. Гегель не визнавав за народом права визначати законодавчу зміну соціально-політичного ладу, але, в той же час, враховуючи прагнення народних мас до участі в політичному житті, вважав за доцільне таке:

– інформувати громадян через пресу про те, яким чином проходить у станових зборах обговорення державних справ, оскільки це допоможе громадській думці прийти до “істинних думок“;

– розвивати громадську думку і зробити можливим публічне вираження його через пресу, оскільки громадська думка є способом визначення того, чого народ хоче і що він думає [5].

Проте, вважаючи безпосередню участь народу в управлінні державою недосяжною через самі властивості цього народу, Г. Гегель все ж таки відзначає у “Філософії права“, що всі окремо повинні особисто брати участь в обговоренні та вирішенні загальних державних справ, оскільки всі вони є членами суспільства, і справи держави – це справи всіх. Також в одній зі своїх лекцій Г. Гегель акцентує на таких двох положеннях:

1. Народ краще за всіх знає, в чому полягає його благо, в чому полягає благо

держави, адже це справа кожного, і кожний знає це краще за все.

2. Народу необхідним чином властиве і найбільше бажання здійснювати вимогу, що ніхто не ставиться до іншого краще, ніж до себе самого [4].

Можна бачити, що в даних положеннях простежуються певні паралелі з ідеями Ж.-Ж. Руссо.

Завдяки ідеям і працям відзначених та інших мислителів у ХХ ст. право народу на участь в управлінні справами держави стало якщо і не загальновизнаним, то вже таким, що важко заперечувати. Багато думок з цього приводу висловлює у своїх працях В. Ленін. Зокрема, він указував на те, що в міру переростання соціалістичної державності в комуністичне суспільне самоврядування посилюється значення народної ініціативи і референдуму [10].

Проте і в ХХ ст. деякі філософи відмовляли народу у праві брати участь в управлінні державою. Наприклад, М. Бердяєв (правда, стосовно Росії) відзначав існування в людях страху перед свободою, іх тяжіння не до свободи, а до справедливості, хоча й доводив, що людина як особа має більшу цінність, ніж суспільство, нація і держава, тому право і обов'язок людини полягає в захисті своєї духовної свободи по відношенню до держави і суспільства [8].

Інший російський мислитель, В. Соловйов, проблему відносин особи і суспільства розглядав таким чином: ступінь підкорення особи суспільству повинен відповідати ступінню підкорення самого суспільства етичному добру. Він робив акцент не на праві народу брати участь в управлінні державою, який прагне досягнення ідеалу, а на християнських цінностях, що укладаються у фундамент “вільної теократії” [7].

Відмовляв народу у праві брати участь в управлінні державою і німецький дослідник К. Ясперс, який іменував народ не інакше, як “масою”, підкреслюючи, що маса є натовпом не пов’язаних один з одним людей, які в своєму поєднанні складають певну єдність [15]. Маса, – відзначав К. Ясперс, – існувала завжди як певне соціальне явище, а її негативні властивості полягають у примарному уявленні про своє значення як великої кількості людей. Виходячи з цього, маса складає свою думку в цілому, яка не є думкою жодної окремої людини. Ця думка, за словами К. Ясперса, який іменується громадською думкою, яка, будучи ілюзорною, будучи фікცією думки всіх, може стати небезпечною, нищівною або прославляючою силою.

Проте дане аргументування розбивається, якщо звернутися до робіт Ж.-Ж. Руссо, в яких висловлюється його ідея “загальної волі”. Він відзначав, що “загальна воля”, якій не може суперечити ніяка сила в державі, і “воля всіх” не є тотожними поняттями [13]. “Загальна воля” бере до уваги лише загальні інтереси, тоді як “воля всіх” бере до уваги лише приватні інтереси і є сукупністю індивідуальних воль. Тому, відзначав Ж.-Ж. Руссо, якщо відняти від цієї волі плюс і мінус, які є взаємопротилежними, залишиться як підсумок відмінностей “загальна воля”. Тому “загальна воля” (яку в сучасних термінах цілком можна назвати громадською думкою) – це розумна воля народу, а не ілюзорна думка натовпу. Отже, як пізніше визнавав М. Вебер, залучення значної маси населення до політичних справ у державі не тільки не є шкідливим, але і просто необхідним [3].

Таким чином, у результаті тривалого історичного розвитку ідея про право

народу на участь у державному управлінні, а також місцевому самоврядуванні отримала загальне визнання, що було закріплене міжнародним співтовариством у міжнародному пакті про громадські і політичні права, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 р. Проте це не означало припинення дискусій по даній проблемі, хоча фокус розгляду перемістився з визнання права народу на участь в управлінні державою на два інші питання: як і хто повинен це робити, що і послугує подальшою темою даного дослідження.

Література:

1. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. Т. 4. – 809 с.
2. Вандышев В. М. Філософія. Екскурс в історію вчені і понять / В. М. Вандышев. – К. : КОНДОР, 2005. – 347 с.
3. Вебер М. Политические работы / М. Вебер ; [пер. с нем. Б. М. Скуратова]. – М. : Практис, 2003. – 424 с.
4. Габермас Ю. Залучення іншого : Студії з політичної теорії / Ю. Габермас. – К. : Астролябія, 2006. – 416 с.
5. Гегель Г. В. Работы разных лет : в 2 т. / Г. В. Гегель ; [сост., ред. А. В. Гулыга]. – М. : Мысль, 1972. – Т. 1. – 668 с.
6. Европейская хартия местного самоуправления и ее значение // ПОЛИС. – 1998. – № 4. – С. 168–172.
7. Калиновський Б. В. Конституційні принципи місцевого самоврядування в Україні : автореф. дис. ... к.ю.н. : спец. 14.00.02 / Б. В. Калиновський. – К., 2004. – 21 с.
8. Канке В. А. Философия : [учеб. пособ.] / В. А. Канке. – М. : Логос, 2001. – 272 с.
9. Киссель М. А. Джамбаттиста Вико / М. А. Киссель. – М. : Наука, 1990. – 179 с.
10. Королев А. И. Вопросы социалистической государственности, демократии и самоуправления народа / А. И. Королев // Правоведение. – 1985. – № 6. – С. 3–10.
11. Муниципалитеты и экономическое развитие : [сб. материалов]. – Обнинск, 1997. – 102 с.
12. Немецкая классическая философия. – М. : Изд-во Московского открытого гос. ун-та, 2006. – 468 с.
13. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты. – М. : Наука, 1969. – 200 с.
14. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / Б. Спиноза. – М. : Философия, 1993. – 365 с.
15. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.

Надійшла до редколегії 26.09.2011 р.